

Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΤΟΥ ΑΡΧΙΚΟΥ ΜΙΝΜΠΑΡ ΤΟΥ ΤΕΜΕΝΟΥΣ ΤΗΣ ΜΕΔΙΝΑΣ

ΥΠΟ

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑ

Τὸ μινμπάρ (minbar) τῶν ἰσλαμικῶν τεμενῶν ἀντιστοιχεῖ λειτουργικῶς πρὸς τὸν ἄμβωνα τῶν ἐκκλησιῶν. Ἐκτὸς ὅμως τούτου καὶ ἡ μορφή τοῦ μινμπάρ, ὡς θρόνου ἢ βήματος ἐπὶ βάθρου ὑψηλοῦ ἐκ πολλῶν βαθμίδων, ἐνθυμίζει ἀντίστοιχα χριστιανικὰ παραδείγματα—π.χ. τὸν ἄμβωνα τὸν ἰδρυμένον εἰς τὴν αἰλὴν τῆς μονῆς τοῦ Ἀββᾶ Ἱερεμίου εἰς τὴν Σαχάραν—οὕτως ὥστε δικαιολογημένως ὑποστηρίζεται ὅτι τὸ ἰσλαμικὸν μινμπάρ προῆλθεν ἐκ τοῦ ἄμβωνος (¹)· ὑπάρχουν δὲ καὶ παραδόσεις, κατὰ τὰς ὁποίας ὠρισμένων τεμενῶν τὸ μινμπάρ φέρεται νὰ ἐλήφθη ἐξ ἐκκλησιῶν τῆς Αἰγύπτου (²). Πρὸ δλίγων ὅμως ἐτῶν ὁ Jean Sauvaget, κατὰ τὴν διατύπωσιν τῆς θεωρίας του ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἀρχαιότερων ἰσλαμικῶν τεμενῶν εἶναι ἐμπνευσμένη ἐκ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν βασιλικῶν αἰθουσῶν ἀχροάσεων, ὑπεστήριξεν ὅτι τὸ μινμπάρ προῆλθεν ἐκ τοῦ βασιλικοῦ θρόνου, τοῦ εὑρισκομένου ἐντὸς τῆς ἀψίδος τῶν αἰθουσῶν τούτων· τῆς αὐτῆς καταγωγῆς ἐθεώρησεν ὁ Sauvaget καὶ τὸ κιγκλίδωμα, τὸ περιβάλλον τὸ μινμπάρ εἰς τὰ μεταγενέστερα ἰσλαμικὰ τεμένη, προσερχόμενον, ὡς λέγει, ἐκ τῶν βήλων, τὰ ὁποῖα ἐκρέμαντο πρὸ τῆς ἀψίδος, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπερατοῦντο αἱ ἀνωτέρω βασιλικαὶ αἰθουσαι καὶ ὅπου, ὡς εἴπομεν, εὑρίσκετο ὁ θρόνος τοῦ ἡγεμόνος (³). Ὁ Sauvaget ἐμόρφωσε τὴν θεωρίαν του παρακινηθεὶς ἐκ τοῦ πράγματι κυριαρχικοῦ πολιτικοῦ χαρακτήρος, τὸν ὁποῖον ἐνεῖχε τὸ δυαδικὸν ἀξίωμα τοῦ Χαλίφου. Ἡ γενικὴ θεωρία τοῦ Sauvaget συνήνησεν ἀντιρρήσεις· ὁ Henri Stern ἔδειξε μὲ πειστικότητα, ὡς νομίζω, ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν μουσουλμανικῶν τεμενῶν, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἰσλαμικῆς θρησκευτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, κατάγεται ἐκ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν (⁴). Τὸ ζήτημα ὅμως περὶ τοῦ ἀρχικοῦ

1. Εἶναι κοινὴ ἡ ἀντίληψις περὶ ἀντιστοιχίας ἄμβωνος καὶ μινμπάρ. Πρβλ. J. E. Quibell, *The monastery of Apa Jeremias (Excavations at Saqqâra 1908—9, 1909—10)*, Le Caire 1912, 7 πιν. XIV (εἰκὼν τοῦ ἄμβωνος τῆς μονῆς τοῦ Ἀββᾶ Ἱερεμίου).

2. Πληροφορίαι παρὰ J. Sauvaget, *La mosquée omeyyade de Médine. Étude sur les origines architecturales de la mosquée et de la basilique*, Vanoest 1947, 139 κέ.

3. Sauvaget, *αὐτ.* 154 κέ.

4. Henri Stern, *Les origines de l'architecture de la mosquée omeyyade*, à l'occasion d'un livre de J. Sauvaget, Syria, XXVIII, 1951, 269 κέ.

χαρακτήρος, συνεπῶς καὶ περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ τεμένουσ τῆς Μεδίνας καὶ τοῦ ἐν αὐτῷ μινμπάρ, ὡς ἦσαν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μωάμεθ (πρὸ τοῦ 632 μ.Χ.), παραμένει ἀνοικτόν: Τὸ ἀρχικόν τέμενος τῆς Μεδίνας ἀπετέλει ἰδιαιτέρως χώρον θρησκευτικῶν ἢ χώρον πολιτικῶν συγκεντρώσεων;

Τὸ κίνημα τοῦ Μωάμεθ παρὰ τὰ πολιτικά ἀποτελέσματα τοῦ εἶχε χαρακτήρα θρησκευτικόν, νομίζω δὲ ὅτι καὶ τὸ ἀρχικόν τέμενος τῆς Μεδίνας ἐξυπηρέτει λατρευτικὰς πρωτίστως ἀνάγκας. Τὸ τέμενος τοῦτο ἦτο ἀπλῆ τετράπλευρος αὐλὴ—κτιστὸς περίβολος—μὲ σκιάδα ἐκ κλάδων καὶ φύλλων, φερόμενην ἐπὶ κορυφῶν φοινίκων καὶ καταλαμβάνουσαν τὴν μίαν πλευρὰν τῆς αὐλῆς, ἐνῶ κατὰ τὸ ὑπόλοιπον καὶ μέγιστον μέρος τῆς ἢ αὐλῆς αὕτη ἀπέμενε χώρος ὑπαιθρὸς· ὑπὸ τὴν σκιάδα ἦτο ἰδρυμένον τὸ μινμπάρ τοῦ προφήτου (1). Τὸ μινμπάρ ἀπετέλει καὶ τὸ μόνον λειτουργικὸν ἔπιπλον εἰς τὸν ἀπέριτον τοῦτον χώρον προσευχῆς· ἀπὸ τῆς θέσεως αὐτῆς ἐγίνετο τὸ κήρυγμα (khotba) (2).

Ὁ κύριος χαρακτήρ τοῦ ἀρχαίου τεμένουσ τῆς Μεδίνας, δηλαδή ὁ κλειστὸς ἀλλ' ἀσκεπὴς χώρος λατρείας, ἀπαντᾶται καὶ ἀργότερον εἰς τὴν Ιουδαϊκὴν καὶ τὴν Ἰσλαμικὴν λατρευτικὴν παραδόσιν, ἣδη δὲ ὁ Alfons Schneider παρετήρησε τὴν συγγένειαν τῶν ἐξωχριστιανικῶν τούτων χώρων λατρείας πρὸς τὴν αὐτὴν παλαιοχριστιανικῶν τινων βασιλικῶν τῆς Μεσοποταμίας καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, αὐτὴν ἐφωδιασμένην μὲ κόγχην, ἐξέδραν, τὴν bêt-selôta (=τόπος προσευχῆς) (3). Εἰς ἄλλην μελέτην μου ὑπεστήριξα ὅτι ἡ αὐτὴ τῶν ἀνωτέρω ἐκκλησιῶν ἀπετέλει χώρον λειτουργικόν, συγκεκριμένως χώρον παραμονῆς τῶν πιστῶν κατὰ τὸ προπαρασκευαστικὸν στάδιον τῆς λειτουργίας, μέχρι τῆς κατὰ τὴν ἔναρξιν πομπικῆς εἰσόδου εἰς τὸν κυρίως ναόν· καὶ ὅτι ἡ ἐξέδρα (bêt-selôta) ἐχρησίμευεν ὡς θέσις τοῦ θρόνου τοῦ ἐπισκόπου κατὰ τὴν παραμονὴν τοῦ ἔξω τοῦ κυρίως ναοῦ εἰς τὴν αὐτὴν (αἶθριον) καὶ ὡς χώρος τελέσεως τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου—πλὴν τῆς λειτουργίας (4). Εἰς τὰς μεγάλας ἐκκλησίας ἡ ἀνωτέρω ἐξέδρα ἀποτελεῖ πρόσκτισμα μνημειῶδες· εἰς τὰς πτωχοτέρας ὅμως ἐκκλησίας πρέπει βέβαια νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι αἱ σχετικαὶ λειτουργικαὶ ἀνάγκαι ἐξυπηρετοῦντο δι' ἀντιστοιχῶν, ἀλλ' εὐτελῶν κατασκευῶν. Πάντως δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἀπὸ τῆς θέσεως αὐτῆς ὁ ἐπίσκοπος καὶ ἐκήρυσσεν εἰς τὰ πλήθη τὰ συγκεντρω-

1. Sauvaget 137. Πρὸβλ. Fr. Buhl ἐν Encyclop. de l'Islam III (1936) 93 (ἄρθρ. Madīna) καὶ Joh. Pedersen αὐτ. 363 κέ. καὶ 387 κέ. (ἄρθρ. Masjid).

2. Sauvaget 134 κέ.

3. A. Schneider, Basilica discoperta, Antiquity, XXIV, 1950, 138.

4. Δ. Πάλλα, Ἀρχαιολογικά—Λειτουργικά, Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν Κ', 1950, 279 κέ., 298 κέ. Μὲ τὸ θέμα ἀσχολοῦμαι ἐκ νέου εἰς τὴν μελέτην μου: Ὁ ἐπισκοπικὸς ἔξω θρόνος καὶ τὸ ἀπαστικὸν τῶν ἐκκλησιῶν, Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ. ΚΓ', 1953, 577 κέ.

μένα εἰς τὴν αὐλήν⁽¹⁾. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ χριστιανικὴ αὐτὴ προᾶξις προηγήθη τῆς ἀντιστοίχου ἰσλαμικῆς. Ἡ χριστιανικὴ ὁμῶς λατρεία κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μωάμεθ ἦτο πλουσία εἰς τελετουργικὰς μορφὰς καὶ ἐτελείτο ἐντὸς μεγαλοπρεπῶν κτιρίων καί, τὸ σπουδαιότερον, μὲ τὸν κυρίως λατρευτικὸν χώρον ἐστεγασμένον. Εἶναι δύσκολον δὲ νὰ δεχθῶμεν περὶ τοῦ προκειμένου ὅτι ὁ Μωάμεθ ἠδυνήθη νὰ κάμῃ ἀφαίρεσιν ὡς πρὸς τὰς μορφὰς τόσον τῆς ἐπισήμου χριστιανικῆς λατρείας ὅσον καὶ τοῦ χώρου τῆς, τὸν ὁποῖον ἀσφαλῶς ἐγνώριζεν, ἀφαίρεσιν, χάριν τῆς ὑπ' αὐτοῦ κηρυσσομένης λατρείας· διότι παρὰ τὸ ὅτι ἐπὶ τῶν διαδόχων τοῦ Μωάμεθ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἰσλαμικῶν τεμενῶν ἐμπνέεται ἐκ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ἐκκλησιῶν, ἐκ τῆς μεγάλης χριστιανικῆς τέχνης, τὸ ἀρχαῖκόν τέμενος τῆς Μεδίνας παρουσιάζει χαρακτῆρας ἀπλοῦς, πρωτογενεῖς· δὲν εἶναι ἀπλουστευμένον. Ὁ Μωάμεθ φαίνεται νὰ ἔμεινε πιστὸς εἰς λατρευτικὰς παραδόσεις, ἔναντι τῶν ὁποίων διέκειτο οἰκειότερον ἢ πρὸς τὰς μορφὰς τῆς ἐπισήμου χριστιανικῆς λατρείας.

Πράγματι ὁ περιμανδρωμένος ἀσκεπῆς λατρευτικὸς χώρος, συνήθης εἰς παλαιὰς λατρείας, μαρτυρεῖται κατὰ τὰ τέλη τοῦ 4ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου αἰῶνος παρὰ τοῦ Ἐπιφανίου ὡς ἰδιᾶζων εἰς τὰς λατρευτικὰς συνηθείας τῶν χριστιανῶν Μασσαλιανῶν, οἱ ὁποῖοι πλὴν τῶν ἐστεγασμένων, κλειστῶν χώρων λατρείας εἶχον καὶ ἄλλους «τόπους πλατεῖς φόρων δίκην»⁽²⁾. Ὁ Ἐπιφάνιος ἐν συνεχείᾳ παραβάλλει τοὺς ὑπαίθρους χώρους λατρείας τῶν Μασσαλιανῶν πρὸς τὰ παλαιότερα ἱερὰ τῶν Ἰουδαίων καὶ τῶν Σαμαρειτῶν⁽³⁾. Ἔχομεν, λοιπόν, ἤδη κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἐντὸς τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου, ὅπου ὁ Μωάμεθ συνέλαβε καὶ ἐμόρφωσε τὸ θρησκευτικὸν κίνημά του, τόπους λατρείας μὲ χαρακτῆρας ὁμοίους πρὸς ἐκείνους τοῦ ἀρχαικοῦ τεμένους τῆς Μεδίνας. Διότι, ὡς νομίζω, διὰ τῆς φράσεως τοῦ Ἐπιφανίου «τόποι πλατεῖς φόρων δίκην» φερόμεθα πρὸς χώρους λατρείας συγγενεῖς

1. Εἰς τὴν καθεδρικὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἀντιοχείας κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Χρυσόστομου ὁ ἐπίσκοπος ἐκήρυσσεν ἀπὸ τοῦ θρόνου του (Χρυσόστ., Κατὰ Ἰουδ. 36 «καὶ ἀναστὰς (ἀπὸ τοῦ θρόνου) οὐ πρότερον ἀρχεται τῆς πρὸς ὑμᾶς διδασκαλίας» Migne 48,870), ὡς φαίνεται ὄχι ἀπὸ τοῦ θρόνου τοῦ εἰς τὸ σύνθρονον, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ εὐρισκομένου ἔξω τοῦ βήματος (πρβλ. Ἐπειτ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ. Κ', 1950,292).

2. Ἐπιφαν., Πανάρ., Αἴρεσ. 80,1,4 (Holl III 485,13).

3. Αὐτ. 80,1,5-6 «Καὶ ἦσαν μὲν τὸ παλαιὸν προσευχῶν τόποι ἐν τε τοῖς Ἰουδαίοις ἔξω πόλεως καὶ ἐν τοῖς Σαμαρείταις, ὧς καὶ ἐν ταῖς Πράξεσιν τῶν Ἀποστόλων εὐρομεν (πρβλ. Πράξ. ις' 13 «τῆ τε ἡμέρᾳ τῶν σαββάτων ἐξήλθομεν ἔξω τῆς πόλης παρὰ ποταμὸν οὗ ἐνομιζομεν προσευχὴν εἶναι καὶ καθίσαντες ἐλαλοῦμεν ταῖς συνελθούσαις γυναῖξιν»)... ἀλλὰ καὶ τῆς προσευχῆς τόπος ἐν Σικίμοις, ἐν τῇ νυνὶ καλουμένῃ Νεαπόλει, ἔξω τῆς πόλεως ἐν τῇ πεδιάδι... θεατροειδῆς οὕτως ἐν ἀέρι καὶ αἰθέρῳ τόπῳ ἐστὶ κατασκευασθεὶς ὑπὸ τῶν Σαμαρειτῶν, πάντα τὰ τῶν Ἰουδαίων μιμουμένων» (Holl III 485,13—22). Πρβλ. Einrich Kohl-Carl Watzinger, Antike Synagogen in Galiläa, Leipzig 1916,175.

πρὸς τὸ ἀρχαῖκόν τέμενος τῆς Μεδίνας μᾶλλον ἢ πρὸς ἀρχιτεκτονικῶς ἐξειλιγμένας μορφάς, ὡς αὐταὶ ἀντιπροσωπεύονται παρὰ τῶν ἑλληνιστικῶν ἀγορῶν, παρὰ τῶν περιβόλων ναῶν μὲ γύρω στοὰς καὶ παρὰ τῶν αἰθρῶν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἐπιφανίου. Ὅμοιος χώρος, πλὴν ἐκείνων τοῦς ὁποίους ἐσημείωσεν ὁ Schneider⁽¹⁾, ἐπεβίωσε καὶ εἰς τὴν λατρευτικὴν οὐμάδα τῶν Μανδαίων, περιορισμένην σήμερον εἰς τὴν νοτιὰν Βαβυλωνίαν, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι εἰς τὴν μίαν πλευρὰν τῆς μεγάλης αὐλῆς—τόπου τῶν λατρευτικῶν συγκεντρώσεων—τοῦ τεμένου τῶν Μανδαίων ἀντὶ σκιαδος ὑπάρχει καλύβη μὲ χαρακτῆρα ἀδύτου⁽²⁾.

Νομίζω, ἐπὶ τῇ βάσει ὧν ἀνωτέρω ἐξετέθησαν, ὅτι δὲν δύναται ν' ἀμφισβητηθῇ ὁ ἀρχικὸς θρησκευτικὸς χαρακτῆρ τοῦ ἀρχαίου τεμένου τῆς Μεδίνας. Ὁ χαρακτῆρ οὗτος δὲν αἴρεται ἐκ τοῦ ὅτι ἐντὸς τοῦ τεμένου τούτου ἐτελοῦντο καὶ δεῖπνα, διότι καὶ εἰς ἕξω λατρείας καὶ εἰς τὴν πρωτοχριστιανικὴν ἀπετέλει παράδοσιν ἢ τέλεισις θρησκευτικῶν δεῖπνων ἐντὸς τῶν ἱερῶν χώρων. Θρησκευτικὰ δεῖπνα τελοῦνται καὶ ἐντὸς τῆς αὐλῆς τοῦ τεμένου τῶν Μανδαίων.

Ἄς ἔλθωμεν εἰς τὸ μινμπάρ. Τὸ ὄνομα εἶναι προἰσλαμικὸν αἰθιοπικῆς καταγωγῆς καὶ σημαίνει τὸν θρόνον, τὴν ἔδραν⁽³⁾. Εἴπομεν ὅτι ἀπὸ τῆς θέσεως αὐτῆς ἐγένετο τὸ κήρυγμα παρὰ τοῦ προφήτου—καὶ ἔπειτα παρὰ τῶν διαδόχων του εἰς τὴν θρησκευτικὴν καὶ πολιτικὴν ἀρχηγίαν τοῦ μωαμεθανικοῦ κόσμου. Ἀναμφισβητήτως δὲ ἢ ἀπὸ μέρους τοῦ Μωάμεθ χρησιμοποίησις θρόνου κατὰ τὰς συνάξεις ἦτο δηλωτικὴ ἀξιώματος, τῆς ἡγετικῆς θέσεως του ἐντὸς τῆς ἰσλαμικῆς κοινότητος. Ἐπίσης δηλωτικὴ ἀξιώματος ἦτο καὶ ἡ συνήθεια τῶν Ὁμευαδῶν νὰ κρατοῦν ράβδον ἢ παρόμοιον τι ὄπλον (π.χ. δόρυ), ὅταν ἐκήρυσσον⁽⁴⁾, νὰ κρατοῦν δηλαδὴ διακριτικὰ ἀρχηγίας. Τὸ ὄπλον εἰς τὴν περίστασιν αὐτὴν ἀπετέλει βεβαίως διακριτικὸν κατὰ κύριον λόγον τοῦ πολιτικοῦ καὶ πολεμικοῦ ἀρχηγοῦ, ὅπως πράγματι καὶ ὁ Μωάμεθ καὶ οἱ Ὁμευάδαι ἦσαν παραλλήλως πρὸς τὴν θέσιν των ὡς ἀρχηγῶν τοῦ ἰσλάμ. Ἀντιθέτως ἡ ράβδος, ὄργανον εἰρηνικόν, ἀπετέλει διακριτικὸν πνευματικῆς ἀρχηγίας ἐπὶ τῶν πιστῶν, διακριτικὸν ποιμαντορικοῦ ἀξιώματος. Ὡς γνωστὸν καὶ σήμερον ὁ ἐπίσκοπος κηρύσσει κρατῶν τὴν ποιμαντορικὴν του ράβδον. Φαίνεται δὲ ὅτι καὶ εἰς τὰς χεῖρας τῶν Ὁμευαδῶν ἡ ποιμαντικὴ ράβδος κατὰ τὸ κήρυγμα προσηγήθη τοῦ ὄπλου, διότι τὸ κήρυγμά των ἦτο θρησκευτικῆς καταγωγῆς. Ἡ πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἰδιότης τῶν ἀρχηγῶν τοῦ ἰσλάμ εἶναι σχετικῶς δευτερογενῆς.

1. Βλ. ἀνωτ. σ. 624.

2. Προχειρῶς βλ. παρὰ Henri—Charles Puech, *Le mandéisme*, ἐν M. Gorge-R. Mortier, *Histoire Générale des Religions*, III, Paris 1946, 77 εἰκ. ἐν σ. 78.

3. Sauvaget 141.

4. Αὐτ. 143.

Τώρα νομίζω ὅτι δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν καλύτερον τὸν χαρακτήρα τοῦ μινμπάρ τοῦ προφήτου εἰς τὸ ἀρχαῖκόν τεμένος τῆς Μεδίνας. Ἦτο ἀπλοῦν ξύλινον κάθισμα (βάθους 0.52 μ., ὕψους 0.45—0.50 μ.), τοποθετημένον ἐπὶ βάθρου ἐκ δύο βαθμίδων (1) φαίνεται λοιπὸν νὰ παρουσιάσῃ καὶ ἐσωτερικὴν συγγένειαν ἀλλὰ καὶ ἐξωτερικὴν ὁμοιότητα τὸ μινμπάρ τοῦ προφήτου πρὸς τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον εἰς τὴν αὐλὴν τῶν ἐκκλησιῶν, ἰδρυμένον εἴτε ἐντὸς ἐξέδρας εἴτε — εἰς τὰς πτωχὰς ἐκκλησίας — κατὰ τρόπον πρόχειρον καὶ ὀλιγώτερον ἐντυπωσιακόν. Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸν ὅτι καὶ εἰς τὰ ἰσλαμικὰ τεμένη ἀπαντοῦν φορητὰ μινμπάρ (2), ὅπως εἰς τὰς ἐκκλησίας, ὅπου δηλαδὴ ἀντὶ τῶν εἰς μόνιμον θέσιν — ἐξέδραν κ. τ. τ. — τῆς αὐλῆς θρόνων ἀπαντοῦν καὶ φορητοὶ θρόνοι διὰ τὰς ἰδίας — εἰς τὴν αὐλὴν — λατρευτικὰς ἀνάγκας (3). Ἡ συγγένεια ὅμως αὕτη μεταξὺ τοῦ μινμπάρ τοῦ προφήτου καὶ τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἔξω θρόνου δὲν σημαίνει ἀπαραιτήτως ὅτι ἄμεσος προδρόμος τοῦ ἀρχικοῦ μινμπάρ ἦτο ὁ εἰς τὰς μνημειώδεις ἐξέδρας τῶν αἰθρίων τῶν βασιλικῶν θρόνων (4). Ἄν ἐγνωρίζομεν ὅτι εἰς τοὺς ὑπαίθρους λατρευτικὸς χώρους — αὐλὰς — τῶν Μασσαλιανῶν ὑπῆρχε θρόνος διὰ τὸν προϊστάμενον τῶν θρησκευτικῶν συνάξεων, τὸ πρόβλημα περὶ τοῦ χαρακτήρος καὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ μινμπάρ τοῦ Μωάμεθ θὰ ἐλύετο ὀριστικῶς. Ἀλλὰ τὸ πρόβλημα παρουσιάζεται καὶ ὑπὸ ἄλλην ὄψιν: τὸ ἀρχαῖκόν τεμένος τῆς Μεδίνας ἀνήκει εἰς τὸ ἴδιον σύνολον (contexte), εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκουν καὶ τὰ ὑπαιθρα τεμένη τῶν Μασσαλιανῶν· θὰ ἦτο ἄρα γε τώρα τολμηρὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ τεμένος τῆς Μεδίνας, εἰς τὴν πρώτην περίοδόν του μὲ τὸ ἀρχικὸν μινμπάρ τοῦ Μωάμεθ — θρόνον θρησκευτικοῦ προϊσταμένου — ἀποτελεῖ τὸ καλύτερον γνωστὸν παράλληλον παραδείγμα πρὸς συναγωγὴν συμπερασμάτων καὶ περὶ τῶν ὑπαίθρων λατρευτικῶν χώρων τῶν Μασσαλιανῶν; Ἀποκτᾷ δὲ τὸ πρόβλημα μεγαλυτέραν εὐρύτητα, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι εἰς παρόμοιον σύνολον (contexte) ἀνήκει καὶ — εἰς τελευταίαν ἀνάλυσιν — τὸ τέλεστήριον τῆς Ἐλευσίνας. Τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ μεγάλης ὑποστύλου αἰθούσης, περικλειούσης ἰδιαίτερον οἰκίσκον, τὸ ἀνάκτορον ἢ μέγαρον (= ἄδυτον), πρὸ τοῦ ὁποῖου εὕρισκετο ὁ θρόνος τοῦ ἱεροφάντου, τοῦ προϊσταμένου τῆς τελετῆς (5). Ἡ ὑπόστυλος αἰθουσα ἐχρησίμευεν ὡς τόπος συγκεντρώσεως τῶν μυστῶν πρὸς θέασιν τῶν ἐκ τοῦ ἀδύτου ἐξαγομέ-

1. Sauvaget 85 κέ.

2. Αὐτ. 139.

3. Βλ. Πάλλα, Ἀρχαιολ.—Λειτουργ. ἔν. ἀν. σ. 291.

4. Θὰ ἠδύνατο τοῦτο νὰ γίνῃ δεκτόν, ἂν ἀπεδεικνύετο ὅτι τὸ μικράμπ (mi-grab) τῶν ἰσλαμικῶν τεμενῶν κατάγεται ἐκ τῆς bêt-selôta τῶν ἐκκλησιῶν.

5. Βλ. I. Τραυλοῦ, Τὸ ἀνάκτορον τῆς Ἐλευσίνας, Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1959—1951, 1 κ.έ., πρβλ. Ν. Κοντολέοντος, Μέγαρον, Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier (ἀνατύπου σ. 22 κ.έ.).

νων διὰ τὰ ἐπιδειχθῶν εἰς αὐτοὺς ἱερῶν συμβόλων· ἀποτελεῖ ὁμως αὕτη μεταγενέστερον σταθμὸν εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλευσινιακοῦ ἱεροῦ. Ἡ διάταξις τοῦ ἑλευσινιακοῦ τελεστηρίου, μὲ τὸ περικλείστον ἀνάκτορον ἢ μέγαρον, προϋποθέτει ἀρχικὴν φάσιν μὲ τὸ ἀνάκτορον ἢ μέγαρον ἐντὸς ἀπλοῦ, ἀσκεποῦς περιβόλου (1), ὅπως περίπου παρουσιάζεται μέχρι σήμερον ἢ διάταξις τοῦ τελεστηρίου τῶν Μανδαίων. Ἐπομένως ὁ πρὸ τοῦ περικλείστου ἀδύτου θρόνος τοῦ ἱεροφάντου (2) ἀνάγεται εἰς θρόνον πρὸ τοῦ ἀδύτου ἐντὸς περικλείστου ἄλλ' ὑπὸ θροῦ χώρου· ἔχομεν λοιπὸν καὶ ἐδῶ διάταξιν λατρευτικοῦ χώρου, τοῦ ὁποίου ἐν ἑκ τῶν γνωρισμάτων εἶναι ὁ ὑπαιθρος περιβόλος, ὅπου ἴσταντο ἢ καὶ ἐκάθηντο οἱ πιστοί, καὶ ἐντὸς τούτου ὁ θρόνος τοῦ θρησκευτικοῦ ἀρχηγοῦ. Ἡ ἀναγωγή αὕτη τῆς ὑποτύλου αἰθούσης τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐλευσίνος εἰς ἀρχικῶς ὑπαιθρον περιβόλον μᾶς μεταφέρει περαιτέρω εἰς τὴν ὁμάδα τῶν ἀσκεπῶν τελεστηρίων (π.χ. τὸ Καβεῖριον εἰς τὰς Θήβας, τὸ Ἀνάκτορον τῆς Δεσποίνης εἰς τὴν Λυκόσουραν), ὁμοίως εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἑλληνικῆς λατρείας· ἀλλὰ περὶ τῶν τελεστηρίων εὐρύτερον ἔχει ἀναγγεῖλει ἐργασίαν τοῦ ὁ ἀρχιτέκτων· ἀρχαιολόγος κ. Ἰωάννης Τραυλός (3).

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μωάμεθ τὸ κίνημα τοῦ ἰσλάμ εἶχεν ἤδη ἀποβῆ ἰσχυρὰ πολιτικὴ δύναμις καὶ ἐπεδίωκε μεγαλοπρεπῆ ἐμφάνισιν, διὰ τὸ σχεδὸν μοναδικὸν δὲ λειτουργικὸν ἐπιπλὸν τῶν τεμενῶν — τὸ μινμπάρ — τὰ ἐπιβλητικώτερα καὶ σχετικῶς συγγενέστερα πρότυπα παρεῖχον τώρα οἱ ἄμβωνες τῶν ἐκκλησιῶν, ἔχοντες συχνὰ τὴν μορφήν θρόνου (4) ἄλλ' ἐπὶ πολλῶν βαθμίδων. Ἦδη ὁ διάδοχος τοῦ προφήτου, ὁ Μωαβίας, ὕψωσε τὸν τέως ταπεινὸν θρόνον τοῦ τεμένους τῆς Μεδίνας ἐπὶ ἑξ βαθμίδων (5), ἔκτοτε δὲ τὰ μινμπάρ μιμοῦνται ἄμβωνας ἐκκλησιῶν· πρὸς τὰ μεταγενέστερα ὁμως ταῦτα μινμπάρ εἶναι ἀσχετος ἢ ἀρχικὴ μορφή τοῦ θρόνου τοῦ προφήτου, ὅπως ἤδη ὀρθῶς περὶ τοῦ προκειμένου παρετήρησεν ὁ Sauvaget (6). Τέλος τὸ κικλιδῶμα γύρω τοῦ μινμπάρ τῶν μεταγενεστέρων τεμενῶν δὲν ἔχει ἀποδεικτικὴν ἀξίαν περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ μινμπάρ· πιθανῶς ὀφείλεται εἰς βυζαντινὴν ἐπίδρασιν, ἐκ τοῦ κικλιδῶματος τοῦ μεγάλου μυταωροῦ τῆς

1. Βλ. Κ. Kuruniotis, Das eleusinische Heiligtum von den Anfängen bis zur vorperikleischen Zeit, Archiv f. Religionswiss. 32 (1938) 53 κέ. Πρβλ. Τραυλοῦ ἔν. ἀν. σ. 2 εἰκ. 2.

2. Τραυλοῦ ἔν. ἀν. σ. 4 κέ., 15—16 εἰκ. 4.

3. Αὐτ. σ. 15.

4. Πρβλ. Σωζομ., Ἐκκλ. Ἱστορ. VIII 5 «ἐπὶ τοῦ βήματος τῶν ἀναγνωστῶν καθεζόμενος (ὁ Χρυσόστομος) ἐδίδασκε» (Migne 67,1528). Πρβλ. καὶ τὸν ἄμβωνα τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰερεμίου εἰς τὴν Σαχάραν (ἀνωτ. σ. 623).

5. Sauvaget 88 ἀναπαράστασις εἰκ. 4.

6. Αὐτ. 139 κέ.

Ἁγίας Σοφίας, συνδεομένου πρὸς τὴν βασιλικὴν ἐθιμοτυπίαν (1), ὅπως ἀκριβῶς καὶ τὸ μινμπάρ τῶν ἰσλαμικῶν τεμενῶν συνδέεται πρὸς τὸ λειτουργημα τοῦ χαλίφου.

Κατόπιν τῆς ἀνωτέρω ἀναλύσεως νομίζω ὅτι δύναται νὰ γίνῃ δεκτὸν ὅτι τὸ ἀρχικὸν μινμπάρ τοῦ τεμένους τῆς Μεδίνας εἶχε κατὰ κύριον λόγον τὸν χαρακτήρα θρόνου θρησκευτικοῦ ἀρχηγοῦ ἐντὸς χώρου θρησκευτικῶν συνάξεων πρωτίστως· καὶ ὅτι ὁ ὑπαιθρὸς οὗτος μετὰ θρόνου διὰ τὸν θρησκευτικὸν ἀρχηγὸν χώρος λατρείας ἀνταπεκρίνετο πρὸς εὐρύτεραν λατρευτικὴν παράδοσιν, πρὸς τὴν ὁποίαν εἶχε συγκλίνει καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ λατρεία τόσον τῆς ἐπισήμου ἐκκλησίας (αἵθριον μὲ θρόνον) ὅσον καὶ αἰρετικῶν ομάδων (ἱερὰ Μασσαλιανῶν).

1. Πληροφορίας βλ. εἰς Πάλλα, Ἀρχαιολ.--Λειτουργ. ἔν. ἀν. 295 κέ.